

Драгана ТОРОВИЋ

ЦРКВА СВЕТОГ ФРАЊА, КОТОР историјат и анализа могућности реконструкције и ревитализације

Кључне речи: Црква светог Фрања, Котор, краљица Јелена Анжујска, фрањевачки монашки ред, самостан, рушевине, Кандијски рат, млетачке власти, XVII век, барок у Боки Которској, реконструкција и ревитализација споменика културе

Овај текст бави се историјатом Цркве светог Фрања (XVII век) у Котору, затим, дефинисањем и анализом одлика основних развојних фаза њене изградње, као и измена које су настале током векова. На основу прикупљених и приказаних података, уважавајући садашњи тренутак у развоју града и положај грађевине у урбанистичком ткиву Котора, учињен је покушај да се уоче и предложи могућности њене реконструкције и ревитализације, у складу са савременим методолошким приступом заштити и обнови градитељског наслеђа. При томе је посебна пажња посвећена основним поставкама приступа решавању проблема реконструкције и ревитализације које су део међународног искуства у заштити и обнови културног наслеђа: разумевању и очувању карактера *места*, амбијенталних вредности, као и планирању пажљивог и постепеног увођења промена у историјски простор, на начин који подразумева поступање са мером, разумевањем и, наравно, познавањем карактера споменичке вредности.¹

Историјат Цркве и самостана светог Фрања, на Шурању и унутар которских зидина

Црква светог Фрања у граду, саграђена је у XVII веку. Позната је међу грађанима Котора и под именом Фрањо Нови, што, и онима који нису упознати са историјом которских грађевина, указује на постојање старије цркве истог имена. Заиста, сам почетак приче о **старој Цркви светог Фрања**, смештен је јужно од зидина града, на Шурању, у близини

¹ Опширније, в.: Јука Јокилето, “Новији међународни трендови у заштити културног наслеђа,” *Гласник Друштва конзерватора Србије*, 25, 2001, стр. 11-14.

извора Гурдић, изван бедема, у делу који се у латинским средњовековним рукописима помиње као — *Surana*.² Терен је, овде, благо уздигнута алувијална равница коју ограничавају Врмац, превој Тројица и брежуљак Свети Иван. Фрањевци су у Котор стигли 1265. године, када: “... поклонише браћа Богдан и Пицинег синови Драгона де Склепо (*Sclero*) малој браћи, који вјеројатно дођоше из Дубровника, на Шурању кућу за становање.”³ Самостан и црква светог Фрања подигнути су на овом месту нешто касније и задужбина су краљице Јелене Анжујске (*Helene Marie de Courtenay*, 1230-1314), која је била ктитор још неколико значајних грађевина у историји архитектуре нашег поднебља,⁴ од којих је свакако најпознатији Манастир Градац. За годину када је освећен Самостан светог Фрања на Шурању (1288) везује се и освећење још три фрањевачка манастира — у Бару, Улцињу и Скадру — чија је изградња такође заслуга ове владарке⁵ о којој је остало забележено и да је: “била на гласу због своје духовности, свога политичког талента и уплива, са своје побожности и енергије, не мање са свога културнога уплива на сувремено српско друштво.”⁶ Остаци овог самостана су пронађени тек 1954. године, приликом равнања терена због градње нове поште.⁷ За тачно место манастира до тада се није знало. Истраживања су, под руководством др Павла Мијовића, вршена до 1956. године, а ископавања фрањевачког манастира настављена су и 1987-1988. године.⁸ Тада је откривен клаустар самостана, као и неке од просторија које су биле оријентисане према овом унутрашњем дворишту у чијем средишту се налазила фонтана. Том приликом пронађени су и остаци делова камене пластике прозора

² В.: Павле Мијовић, “*Ascrvium—Decatera—Котор у светлу нових археолошких открића*,” *Старинар, Нова серија, Књига XII-XIII/1962-63* (Београд: Археолошки институт), 1965, стр. 27.

³ В.: Ivo Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru* (Split: Novo doba), 1938, стр. 62.

⁴ Није једноставно разграничити предање од стварних догађаја. Ипак, краљица Јелена, као и њен син, краљ Милутин, чувени ктитор православних манастира и храмова, подигли су и обновили многе сакралне објекте и у области Поморја. В.: Војислав Кораћ, *Градитељска школа Поморја, САНУ, Посебна издања, Књига CCCLXXXIV* (Београд: Научно дело), 1965; стр. 10.

⁵ Исто, стр. 11.

⁶ В.: Ђорђе Стратимировић, “О прошлости и неимарству Боке Которске,” *Споменик, Српска краљевска академија, XXVIII*, 1895, стр. 5.

⁷ В.: Јован Мартиновић, *Сто которских драгуља* (Ријека Црнојевића: Ободско слово), 1995, стр. 79.

⁸ В.: Мијовић, наведено дело, 1965, стр. 28; текст академика Мијовића доноси опширнији увид у открића археолошке експедиције спроведене од стране САНУ (Српске академије наука и уметности), 1951. године, која су на локацији Самостана светог Фрања изван града указала најпре на постојање античке кулне грађевине на овом месту; Vilma Kovačević, “Arheološka istraživanja u Kotoru u periodu 1979-1988. godine,” *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, XXXV-XXXVI*, 1987-1988, str. 88-89.

(стубићи, допрозорници). Познато је да су делови старе грађевине коришћени приликом градње Самостана светог Фрања у граду, 1668. године, у чијем се клаустру и данас налазе стубови чије су базе и капители, највероватније, пренети из старог самостанског комплекса. Године 1445, дошло је, изгледа, до поделе међу которским фрањевцима када одређени број фратара прелази у самостан светог Николе од вртова, који је срушен половином XVII века.⁹ Црква и манастир на Шурању су постојали све до турске опсаде Котора, 1657. године. Тада се, по налогу млетачких власти, овај самостански комплекс — руши. Цитат из дела *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, осликава овај моменат у коме је постало неопходно да се манастир сруши, како се у њему не би утврдили Турци и одатле напали град:¹⁰

*“Шеф мисије у Арбанији, фра Гргур Романо, Боличин кандидат за барског надбискупа, становао је тада у Котору, одакле је могао водити надзор над радом мисионара у Арбанији. Дубље у унутрашњост није смео ићи, јер је због млетачко-турског рата путовање било веома опасно. У пролеће 1646 очекивало се да ће Турци напасти Котор. Тада су, како јавља фра Гргур, и бискуп Бућа, и читав которски клир с редовницима довлачили камење и земљу да би појачали градске зидине.”*¹¹

Иако се Котор тада налазио усред несигурног и претећег окружења, ипак је био важно место за католичку мисију и фрањевачки ред — последње упориште из кога су се могли надзирати мисионари који су деловали јужно од Котора, у области Јадранског приморја и у Албанији. У одбрани града је, као што читамо у наведеном одломку, своју улогу, заједно са његовим становницима, имао и “читав которски клир с редовницима.” Иво Стјепчевић о овом периоду каже: “Да се Турци не послуже као утврдом проти граду, би обоје год. 1657. по налогу млетачких власти порушено. Конвентуалци, који послуже диобе реда, проведене год. 1448., становаху у самостану, преселише се у град и год. 1668. ударише темеље

⁹ “Св. Никола вртова. (год. 1289, Смичиклас, Cod. Dipl. VI, 675.). Изграђена и дотирана од породице Драго. Лежала је у Доброти повише купалишта. Год. 1445. била је заједно са посједом предана Фрањевцима тз. св. Бернардина, у чијим рукама оста до год. 1551. Порушена између год. 1658-1723.” В.: Стјерчевић, наведено дело, 1938, стр. 60.

¹⁰ В.: Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, САНУ, Посебна издања, Књига CLV (Београд: Научна књига), 1950, стр. 297.

¹¹ Није сасвим јасно да ли је овде реч о лапсусу, јер се сматра да је покушај турског напада на Котор са југа био 1657. године (код неких аутора 1656). Можда је овде описан један од тренутака у животу града када су његови становници такође били убеђени да ће бити нападнути. Зна се да је током овог века Котор био у сталној опасности од Турака, као и да је управо 1645. почео и Кандијски рат између Венеције и Турске, који је трајао све до 1669. године.

новој цркви и самостану. Самостан још постоји, дочим је црква у рушевинама.¹²

Комплекс Цркве и самостана светог Фрања у граду изграђен је у годинама после снажног земљотреса, на Ускрс 1667. године, у коме је нестало готово две трећине которских здања, о чему говори и забелешка о извештају који је млетачким властима поднео которски каноник Трипун Драго.¹³ Котор је тада остао без неколико цркава, а срушени су и звоници Катедрале светог Трипуна и њено прочеље. Которски провидур у то време, Ђакомо Лоредан (Giacomo Loredan) је одмах после потреса: "... у првом реду рестаурирао каштел, поправио и обновио на великој пјаци двије цистерне, којима су стијене од потреса биле напукле, поправљене су наткривене улице са стране рјечине, у вањским утврђењима."¹⁴ Ако се зна да је тада још увек био у току Кандијски рат (1645-1669) између Млетака и Турске, онда је сасвим разумљиво да је млетачка власт настојала да после земљотреса поправи и обнови утврђења, магацине муниције, цистерне за воду — све оне грађевине које су неопходне за функционисање једног града у ратним условима. Ипак, сматра се да је тада почела и изградња Цркве и самостана светог Фрања у Котору, можда и зато јер је за папску курију у то време био веома важан опстанак фрањевачког реда у овим крајевима. "На захтев надбискупа Томе папским брeвe од 10 јула 1604. повећан је био у надбискупији барској број фрањевачких мисионара и дате им нарочите повластице у стицању имовине."¹⁵ Стање у Котору у XVII веку такође илуструју и следећи подаци:¹⁶ "... у граду и околини било је доминиканаца, мрких (опсерванти) и црних фрањеваца (конвентуалци), монахиња доминиканки (у манастиру св. Павла), фрањевачких калуђерица (у манастиру di Santa Croce), монахиња клариса, а поред њих још и богомољки (pizzochere), тако да је мали град, поред племића, трговаца, занатлија и помораца врвео од црних, мрких и белих фратара и думни." Историчар Глигор Станојевић каже:¹⁷ "(у XVII веку) град без довољно развијеног занатства и трговине, окружен са свих страна турским посједима, није имао најосновнија средства за живот. Чак није имао ни млина. (... И поред свега наведеног) Котор је био административни, војни и трговачки центар тадашњих млетачких посједа у Боки Которској." Котор је, ипак, и даље био веома значајна тачка ослонца за Млетачку републику, прецизније речено, за њен опстанак у овим крајевима.

¹² В.: Stjepčević, наведено дело, 1938, стр. 62.

¹³ В.: Dr Grga Novak, "Potres u Kotoru godine 1667.", *12 vijekova bokevske mornarice* (Београд: Monos), 1972, стр. 43-50.

¹⁴ В.: Novak, наведено дело, 1972, стр. 50.

¹⁵ В.: Радонић, наведено дело, 1950, стр. 11-12, курзив Д. Ђоровић.

¹⁶ В.: Исто, стр. 38.

¹⁷ В.: G. Stanojević, "Prilozi za istoriju Crne Gore i Boke Kotorske u prvoj polovini XVII vijeka," *Istoriski glasnik, Organ istoriskog društva NR Srbije*, 3-4, 1956, стр. 60.

Прошло је дуже од деценије и по од 1991. године када је одржана изложба на којој је приказан пројекат ревитализације Самостана светог Фрања за которски лапидаријум, аутора архитекте Зоране Милошевић из Регионалног завода за заштиту споменика културе у Котору.¹⁸ У овом заводу,¹⁹ добијене су информације које се тичу историјата Цркве и самостана светог Фрања током XIX и XX века. На основу њих, као и на основу литературе која се бави општом историјом и историјом уметности и културе Котора и Боке Которске, могуће је стећи слику о догађајима који су задесили Цркву светог Фрања у граду и реконструисати њихов след.

Од момента када су Французи преузели власт над Котором, почетком XIX века, многе цркве у граду постале су складишта и касарне. Иако се у подацима из Регионалног завода не наводи да је сама Црква светог Фрања била претворена у складиште, ипак је врло могуће да је управо то био случај. Познато је да су неке друге цркве у Котору тада претворене у магацине, као што је био случај са Црквом Госпе од Анђела.²⁰ После периода француске владавине, доласком Аустријанаца, Црква светог Фрања у граду је, мада само на кратко, вратила своју изворну намену. Последња миса овде одржана је 1840. године. Тада заиста почиње пропадање цркве и разношење каменог материјала од кога је била саграђена. Што се тиче самостанског дела комплекса, претворен је, од стране аустроугарске војске, у другој половини XIX века у касарну. Има података да је последњи монах напустио манастир већ 1797. године, значи, двадесетак година пре него што су Аустријанци стигли у Котор. Постоји могућност да је већ крајем XVIII века дошло до занемаривања фрањевачког реда и њихових цркава и манастира од стране млетачке власти, што је само убрзало девастацију грађевине.²¹ Самостан постаје стамбена зграда

¹⁸ Арх. Зорана Милошевић, *Ревитализација самостанског комплекса Св. Фрање у граду за которски лапидариј*. Изложба одржана у Галерији Историјског архива – Котор, 17.4-24.4.1991.

¹⁹ Подаци добијени у Регионалном заводу заштите споменика културе Котор, 2002. године, љубазношћу архитектке конзерватора Зорице Чубровић.

²⁰ Ова црква претворена је у складиште, док је манастир који је био саграђен у њу, претворен у касарну, као и Самостан светог Фрања у граду. В.: Мартиновић, наведено дело, 1995, стр. 52.

²¹ “Тежи су били губици обију провинција тијеком XVIII. и XIX. ст. у особљу. Млетачка република је године 1787. донијела закон по којему су редовничке заједнице на њезину подручју у нас смјеле имати само одређени број новака (numerus clausus); другим ријечима, требало је кочити развој наших редовничко-црквених заједница, јер је туђинска власт у њима гледала жаришта чувања народне и вјерске свијести и културе.” Цитирано према: fra Atanazije J. Matanić, “Povijesni pregled: Franjevačke provincije svetoga Jeronima u Dalmaciji i Istri te o životu i djelovanju njezinih članova kroz minulih 750 godina; Postanak tzv. vikarija: bosanske, zadarske i dubrovačke;” чланак преузет са Интернет странице: http://www.ofm-sv-jeronim.hr/index.php?option=com_content&task=vienj&id=61&Itemid=41, 15.11.2006.

у приватном власништву једног италијанског грађанина, 1884. године. Од краја Првог светског рата, све до 1945. године, грађевина је у власништву Краљевине СХС, односно Краљевине Југославије. После тога је у државном власништву, да би, одлуком донетом почетком 1990. године, Општина Котор дала на продају овај део комплекса путем јавног надметања. Ниједна од две лицитације које су извршене у марту и мају 1990. године није била успешна, па је тек 1992. године, после директних преговора са Општином Котор, самостански део купљен од стране Василија Б. Пророчића, у чијем се власништву налази и данас. Што се тиче Цркве светог Фрања, простор се не користи од прве половине XIX века и већ дуже од једног и по века — ова грађевина пропада, лагано се крунећи и урушавајући.

Црква и самостан светог Фрања унутар зидина Котора, налазе се у најстаријем, јужном делу града познатом по мноштву трговачких и занатских радњи. И сама улица у којој се налази самостански комплекс и која спаја Северна и Јужна врата Котора, позната је под називом — Занатска. Црква и самостан светог Фрања смештени су у непосредној близини поменутих Јужних врата, која се називају и Врата од Гурдића или Врата од Шурања, а у неким изворима се помињу и као Врата св. Фрања или *Porta Francisco*, и представљају, у ствари, систем од три појаса бедема. Спољашњи, најмлађи појас је из XVIII века, средњи је из XIII века, а унутрашњи је настао када и бастион Гурдић који су млетачке власти саградиле 1470. године. Испред Цркве светог Фрања, улица добија проширење у виду малог градског трга који никад није добио име. У непосредној близини овог места су два објекта: Војна болница и Касарна-квартир Гурдић, обе из XVIII века. Војна болница је подигнута 1769. године. У ископавањима вршеним после земљотреса 1979. године, овде су пронађени остаци темеља једне романичке грађевине, а по неким ауторима, можда је реч о Цркви светог Ивана *de portella*, која се такође помиње у најстаријим которским нотарским књигама.²² Војна болница је половином XX века, према пројекту архитекте Драгише Брашована, преуређена у позориште. У питању је зграда која једноставност своје фасаде у доба у којем је настала, по мишљењу неких аутора, дугује “строгом стилу који показује неку врсту замора барока.”²³ Млетачка касарна Гурдић налази се у близини Јужне капије града, а саграђена је 1765. године. У приземљу ове грађевине налазио се стан чувара градских врата. Уз зграду се налазила и артиљеријска лабораторија. Сматра се да је касарна подигнута на месту Цркве Марије од моста, која је настала пре XIV века, а у којој је опат био, по неким наводима, Вита Чучо, како се верује у ствари — фра Вита, градитељ Дечана.²⁴ После Другог светског рата Млетачка касарна је пре-

²² В.: Мартиновић, наведено дело, 1995, стр. 161-163.

²³ Исто, стр. 162.

²⁴ Исто, стр. 165-167.

творена у стамбену зграду. Северно од Цркве светог Фрања, уколико се крене Занатском улицом према Катедрали светог Трипуна — наилази се на стамбене објекте који су дограђивани и преправљани у периоду XVI-XVIII века, са елементима романике и готике. Даље ка северу, долази се до Трга од салате, организованог у два нивоа, познатог и под називом Шкаљарска пјаца, који своје популарно име дугује чињеници да је у прошлости овде била пијаца на којој су пољопривредне производе продавали становници оближњих Шкаљара. Овај градски простор, као и пјацета испред Цркве светог Фрања, окружени су грађевинама чије фасаде украшавају скулптурални елементи из различитих архитектонских периода, од романике до барока. То указује на многе доградње и адаптације које су биле последица честих рушења зграда изазваних тектонским поремећајима тла на коме је Котор смештен.²⁵

У ширем, градском окружењу, постоје две цркве (**Црква светог Јосипа и Црква свете Кларе**) које су грађене у приближно истом периоду када и Црква светог Фрања у граду. Оне су изабране да буду овде детаљније описане, јер се упоређивањем може утврдити њихова међусобна сличност, како у унутрашњој организацији, тако и у обликовном смислу, па је самим тим могуће и претпоставити заједничке одлике градитељства сакралних објеката у то време и повући паралелу са Црквом светог Фрања.²⁶ Которска Црква светог Јосипа, грађена је половином XVII века и нешто је старија од Цркве светог Фрања. Црква свете Кларе, која потиче изворно из XIV века, наше време дочекала је у облику с краја XVII или из раног XVIII века. Црква светог Јосипа²⁷ саграђена је 1631. године

²⁵ Опширније у: dr Miloš Milošević *et al.*, *Štete na spomenicima kulture na zaštićenom području Kotora izazvane zemljotresom od 15. aprila 1979. godine* (Kotor: Opštinski zavod za zaštitu spomenika kulture), 1981, стр. 40-42. У налазима оштећења изазваних земљотресом који је погодио Црногорско приморје 1979. године, углавном су описане штете на згради манастира, док се за Цркву светог Фрања наводи да је у рушевинама, као што је била и пре потреса. Оштећење звоника, је, такође, било назначено белешком на фотографији затеченог стања: “оштећен звоник, нарочито кров.” Што се тиче објекта самостана у извештају пише: “Зграда зидана у камену двориште у аркадама, звоник између зграде (самостан) и цркве изнад лучног пролаза, црква у рушевинама. (...) Носећи зидови и надвоји дјеломично попуцани и деформисани за 2 мм. Плафон изнад степеништа и кров уништени. Аркаде — стубови дјеломично попуцане.” Исто, стр. 80-83; цитати: стр. 81 и 82.

²⁶ Такође је могуће повући и паралелу са неким црквама које су у том истом периоду саграђене изван Старог града Котора, као што је, на пример, Црква светог Матеја у Доброти из 1670. године, при чему, наравно, треба имати на уму и многе доградње које је ова црква доживела у међувремену, па за компарацију са Црквом светог Фрања треба обратити пажњу на оне делове који су настали у XVII веку. Опширније, в.: Zorica Čubrović, “Rezultati arhitektonskih istraživanja crkve Sv. Mateja u Dobroti,” *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, XXXV-XXXVI, 1987-1988*, стр. 125-130.

²⁷ О Цркви светог Јосипа видети и у: Ivo Stjepčević, *Vođa po Kotoru* (Kotor: Vokeška štamparija), 1926, стр. 47-48; Stjepčević, наведено дело, 1938, стр. 63; Cvito

уз самостан који је основан још половином XVI века, у коме се налазила школа за кћерке из грађанских породица, које нису могле да похађају Граматикалну школу резервисану за властелинске синове.²⁸ До 1820. године, када је манастир укинут, водиле су га часне сестре фрањевке. Сама зграда цркве саграђена је, као и Црква светог Фрања, на високој бази изнад проширења Занатске улице, које на овом месту постаје пјачета. Ово је грађевина за чију унутрашњост са бачвастим сводовима на три травеја Нико Луковић каже да делује мистички.²⁹ Са полукружним прозорима, четвртастом апсидом и прислоњеним звоником, једноставног архитектонског израза и организације, Црква светог Јосипа је здање у којем се барокна раскош у највећој мери огледала у барокном олтару од карарског мермера. Црква свете Кларе,³⁰ или Црква светог Антуна Падованског, налази се уз фрањевачки самостан, који има веома богату библиотеку, у којој се налази, између осталог и око 100 инкунабула, док је сама црква позната по раскошном главном олтару.³¹ Црква је једнобродна, једноставне главне фасаде на којој се налазе розета, два прозора и врата. О главном прочељу Цркве свете Кларе Цвито Фисковић каже: “У ренесансном начину је саграђено једноставно и плошно прочеље св. Кларе са великом ружом и вратима класичног трокутног забата, у којему је зракасти знак св. Бернардина вјероватно из XVI стољећа, иако је прочеље из новијег времена.”³² Најстарији део цркве је четвороугаона апсида. Црква је темељно обновљена 1898. године.³³

Fisković, “О umjetničkim spomenicima grada Kotora,” *Споменик, С.А.Н.*, СIII, 1953, стр. 98; Niko Luković, “Važniji spomenici grada Kotora,” *800 година Катедрале св. Трипуна у Котору (1166-1966)* (Kotor: Republički odbor za proslavu 800-godišnjice katedrale sv. Tripuna), 1966, стр. 146-147; Мартиновић, наведено дело, 1995, стр. 49-50.

²⁸ Самостан и школа постојали су уз срушену Цркву светог Крижа која се налазила јужно од положаја који данас заузима Црква светог Јосипа (одмах уз зграду некадашњег аустријског затвора из XIX века). Уз Цркву светог Крижа постојало је и склониште за сиромаше, а на пјачети испред Цркве светог Јосипа је својевремено био дом за нахочад (натпис на згради из 1769. године). В.: Ковијанић, Ристо, и Иво Стјепчевић, *Културни живот старог Котора (XIV-XVIII вијек)*, Књига I (Цетиње: Историјски Институт НР Црне Горе, Одјељење за проучавање Црногорског приморја), 1957, стр. 52; Мартиновић, наведено дело, 1995, стр. 49-50.

²⁹ В.: Luković, наведено дело, 1966, стр. 146.

³⁰ О Цркви свете Кларе видети и у: Стјерчевић, наведено дело, 1926, стр. 57; Стјерчевић, наведено дело, 1938, стр. 62; Fisković, наведено дело, 1953, стр. 98; Luković, наведено дело, 1966, стр. 145-146; Мартиновић, наведено дело, 1995, стр. 50.

³¹ О олтару Цркве свете Кларе опширније у: О. Frano Jurić, “Glavni oltar u franjevačkoj crkvi sv. Klare u Kotoru,” *Bulićev zbornik, Naučni prilozi posvećeni Franu Buliću, prigodom LXXV. godišnjice njegova života od učenika i prijatelja, IV. oktobra MCMXXI* (Zagreb/Split: s. n.), 1924. стр. 503-506, цитат са стр. 504.

³² В.: Fisković, наведено дело, 1953, стр. 98.

³³ Податак преузет са Интернет странице: http://www.ofm-sv-jeronim.hr/index.php?option=com_content&task=vienj&id=37&Itemid=34, 31.08.2006.

Барок сакралних грађевина у Котору, у Боки Которској, исказиван је, не толико кроз израз архитектонских детаља спољашњости објеката, већ, пре свега, кроз просторне односе цркава и њиховог окружења, колико је то било могуће остварити у скучености простора унутар зидина. Као што наводи Цвито Фисковић, све ове одлике које се читавају у скромној спољашњости цркава, али у њиховој унутрашњој богатој декорацији, говоре много и о друштвеном тренутку у коме се Котор налазио у XVII веку и о коме је већ било говора у овом тексту. Наиме, унутрашњост цркава је уређивана уметничким делима млетачких уметника и занатлија, док су домаћи радови занатских и уметничких радионица били сасвим запостављени. Спољашња скромност грађевина била је директни говор сиромаштва у којем се Котор тада налазио. Ове наводе верно илуструје и следећи цитат:³⁴

“Као и у осталим приморским градовима, и овдје се све више увозе слике, кипови, олтари, па и ковинске умјетнине, особито сребрна кандила, из Апенинског Полуотока, нарочито из Млетака, у којима се испољава права рјечитост, занос и сјај барока, који остадоше увијек туђи домаћим умјетничким радионицама. Једнако као и осталим заузетим градовима, Млеци су наметнули и Котору своје умјетничке производе и пред њима је јеђала домаћа радиноста. Ш... Ћ Једноставна плоха јасно очитује да је которско барокно градитељство настало у скученим привредним приликама и у уском простору збијена града. Та једноставност која се види и на осталим црквама из овог времена, приближује црквене грађевине војним. То одаје и кратки звоник цркве св. Јосипа. Није било средстава да се доврши, једнако као ни на дубровачкој језуистској цркви. У унутрашњости се барок јаче испољио у светишту уздигнутом као ефектна позорница за проповиједи рјечитих говорника протуреформације, углавном и великом мраморном олтару добављеном из Италије и у дрвеној интарзираној проповиједоници, пренесеној из срушене цркве св. Франа на Шурању.”

Када је реч о историји Цркве светог Фрања, можда управо на овом месту треба рећи нешто више о предметима из ове, као и из Цркве светог Фрања на Шурању, који се сада налазе расути на различитим местима у граду Котору. Проучавајући литературу у којој се помињу комплекси Самостана светог Фрања на Шурању и у граду, као и захваљујући информацијама добијеним од колега из Регионалног завода за заштиту споменика у Котору, може се закључити да у граду постоје предмети који су припадали овим манастирима и црквама, као што су:

³⁴ V.: Fisković, наведено дело, 1953, стр. 98.

• дрвено распеће које се налази у реликвијару Катедрале светог Трипуна – поклон је, сматра се, краљице Јелене Анжујске Самостану светог Фрања на Шурању.³⁵

• табла са натписом, која се сада налази у дворишту Бискупског ординаријата у близини Катедрале светог Трипуна, исто тако, сматра се да је, у ствари, табла која се изворно налазила у Цркви светог Фрања.³⁶ Текст натписа гласи:

“ALTARE HOC OMNIPOT I DEO
IN HONORĒ SS. CRUCIFIXI ERE
STUM PRIVILEGIO QUOTIDĪO
PERPETUO AC LIBERO PRO Ō
NIBUS DEFUNCTIS AD QUOS
CUMQUE SACERDOTES VIGO
RE BREUIS BENEDICTI PAPÆ
XIV DIE IV OCTOBRIS MD
CCLI INSIGNITUMATOUE
A MINISTRO GENERALI
ORDINIS DIE IX MENSIS
JANVARII MDCCLIII DESIGTŪ”³⁷

• звоно које је припадало Цркви светог Фрања изван града налази се у Звонику цркве светог Јосипа;³⁸

³⁵ “Гвоздена решетка која дијели капелу на два дијела урађена је у Венецији 1652. године. На њој је велико дрвено *распело* (XIII ст?) које је према предању которским фрањевцима поклонила Францускиња *Jelena Courtnais жена Уроша I Немањића*.” В.: Don Anton Belan, *Sveti Tripun i njegova katedrala* (Kotor: NIP “Gospa od Škrpjela”), 2004. стр. 37.

“КРИЖ изнад тог олтара је једно од најснажнијих дјела пластике у катедрали (224 x 168 цм). По предању то је поклон жене Уроша I Немањића, Јелене Куртнејске (Courtnais), самостану св. Фрање у Котору 1288. године. Рад је у дрву, пресвученом платном и обојеном, а карактерише га суздржана, али велика изражајна снага. Има мишљења да стилски не припада провансалској романици, него ренесанси са почетка XVI вијека.” Miloš Milošević, “Сборј XIV вијека i ostala plastika,” *800 година Катедрале св. Трипуна у Котору (1166-1966)* (Kotor: Republički odbor za proslavu 800-godišnjice katedrale sv. Tripuna), 1966, стр. 43-52, цитат са стр. 50.

³⁶ Ови подаци добијени су, такође, у Регионалном заводу за заштиту споменика културе у Котору, од архитектке конзерватора Зорице Чубровић.

³⁷ Препис натписа: Д. Ћоровић. Иако, нажалост, не постоји тачан превод овог текста, ипак, било је могуће дешифровати да је натпис, највероватније, постављен поводом подизања и освећења олтара (у цркви светог Фрања), 04.10.1751, односно 09.01.1753, као и да се у тексту помиње папа Бенедикт XIV, који је био поглавар Римокатоличке цркве у то време. Интересантно је да се ни у једном тексту који се бави Црквом светог Фрања у граду не помиње њен олтар, нити је позната његова судбина.

³⁸ “У звонику је најстарије звоно у овим крајевима, изливано у Млечима

- дрвена проповедаоница са интарзијама, из Цркве светог Јосипа, некада је припадала Цркви светог Фрања на Гурдићу;³⁹
- камено распеће на Звонику цркве светог Фрања, донето је, претпоставља се, из старе Цркве светог Фрања. Натпис урезан у таблу која се налази испод распећа на звонику, како наводи Цвито Фисковић, гласи:⁴⁰

“ECCE CRUCEM DO
MINI FUGITE PAR
TES ADVERSAE VIC
IT LEO DE TRIBU IU
DA RADIX DAVID
A 1759 D”⁴¹

Анализа процеса градње и постојеће стање Цркве светог Фрања у Котору

Црква светог Фрања саграђена је на високом каменом постаменту. Њена је изградња започета када и изградња Самостана светог Фрања, чији се клаустар, и око њега груписане просторије, налазе северно од цркве. Између цркве и самостанског комплекса просечено је степениште које се стрмо успиње ка Крепису (Срепис, касније Сгiаре),⁴² подножју брега источно од града. Ово степениште је у граду познато под називом Стубе светог Франа. Између цркве и манастира подигнут је свод над којим је изграђен звоник, као што је већ речено, највероватније половином XVIII века. За овакав положај комплекса, Цвито Фисковић тврди да је он настао (као последица) у доба барока, јер:

“Барокна тежња за просторним учинком види се (...) и у положају цркве св. Фрање. Сазидана на вишем земљишту изнад малог трга њена је величина тим подвостручена. Појачава је стрмо степениште пред прочељем и четвороугласти звоник, који је вјешто уздигнут изнад улице пустивши ту растворен пролаз. Ш... Ћ Барок

1461. год. Припадао је цркви св. Франа ван градских зидина, задужбини краљице Јелене.” V.: Luković, наведено дело, 1966, стр. 147.

³⁹ V.: Luković, наведено дело, 1966, стр. 146.

⁴⁰ V.: Fisković, наведено дело, 1953, стр. 98.

⁴¹ Превод натписа, који је аутору књиге *Трагови прошлости Црне Горе* уступио др Милош Милошевић, гласи: “Ето крста Господњега, бјегите непријатељске силе. / Побјеђује лав племена Јуде, коријена Давидова.” В.: Др Божидар Шекуларац, *Трагови прошлости Црне Горе, Средњовјековни натписи и записи у Црној Гори крај VIII – почетак XVI вијека* (Подгорица: Историјски институт Црне Горе, Цетиње: Државни архив Црне Горе, Штампарија Обод), 1994, стр. 109. Може да се претпостави да година урезана у таблу (1759), означава време када је звоник цркве подигнут.

⁴² V.: Ivo Stjerčević, наведено дело, 1938, стр. 58.

се на цркви очитује у побочном прозору полукружна отвора, у профилу побочних врата, па и у лошој грађи, опеци, вијенца и округлог прозора, по чему се види, једнако као и по ожбуканом лошем камену малих звоника св. Духа и св. Ане, опадање грађевинског обрта у XVIII стољећу.”⁴³

Црква светог Фрања има основу правоугаоног облика, са дужом страном оријентисаном у правцу исток-запад, и апсидом на истоку, која је у основи четвороугаоног, трапезоидног облика. Олтарски део уздигнут је за неколико степеника у односу на главни простор цркве, чиме је и одвојен од њега. На северном и јужном зиду наоса, између апсиде и брода цркве, постоје пиластри који, такође, одвајају ова два простора. У унутрашњости цркве, дуж јужног, западног и северног зида наоса, изведен је венац од опеке. Овај венац налази се и на западној и северној фасади. Камени зидови брода и апсиде цркве, дебљине су око 0,70м, а ова димензија вероватно је изведена из вредности млетачке стопе или млетачког лакта, мерама којима су се тада размјеравали грађевински елементи у Боки Которској, а које су износиле: млетачка стопа тачно 34,773485цм, или приближно 34,77цм, а млатачки лакат — 58,00цм.⁴⁴ Ови зидови су, највероватније, носили кровну конструкцију над главним простором цркве. Претпоставка је да црква није била засведена, већ да је над наосом био двоводни кров са дрвеном конструкцијом која је била видна из унутрашњости цркве, баш као што је то био случај у цркви свете Кларе, која је хронолошки ближа цркви светог Фрања, него, на пример, црква светог Јосипа, у којој је наос пресвођен бачвастим сводом. Што се тиче апсиде, могуће је, због постојања пиластара између наоса и апсиде, да је овај део Цркве светог Фрања био засвођен, али то и даље остаје у домену претпоставки, која није у великој мери вероватна, првенствено због облика источног зида, јер се апсида ни на који начин не издваја својом формом у спољашности цркве. Уколико је црква била покривена двоводним кровом који је носила дрвена конструкција, онда је највероватније у питању била једноставна конструкција са паровима рогова, који су се називали “коњи,” што је назив који потиче од италијанског *conio*, што значи клин. Описана конструкција била је уобичајена за ово поднебље у то време. Покривач је, највероватније, био — ћерамида.⁴⁵ Врата на овој

⁴³ V.: Fisković, наведено дело, 1953, стр. 98.

⁴⁴ “Познато је да су у Боки Которској и на Корчули за време млетачке власти, па и доцније — из устаљене навике — све до половине XIX в., млетачка стопа и млетачки лакат били у културној употреби. Једино се у почетку Котор служио својом старом мером, која је на измаку XVII в. дефинитивно замењена млетачком.” В.: Милан Злоковић, “Грађанска архитектура у Боки Которској у доба млетачке власти,” *Споменик, С.А.Н.*, СШ, 1953, стр. 134.

⁴⁵ “По усменом предању, а и по архивској грађи, било је у старије време кућа покривених каменом плочама. Данас су све куће покривене “тиглом” (каналацима,

цркви постоје на западној и северној фасади. На западном pročелу цркве уоквирује их једноставна камена профилација. Ова врата, која су некад водила директно у наос цркве — данас су, у односу на ниво улице, недоступна за приступ цркви. Она се налазе, као и под цркве, на висини од око 3,00м у односу на пјачету у Занатској улици. Упоређујући урбанистичке планове овог дела града из 1785, 1834. и 1910. године,⁴⁶ приметно је да се тек на најмлађем плану појављује садашња ситуација. На најстаријем, млетачком плану из 1785. године, испред западног улаза налази се постамент са којег се приступало цркви. Он је, током времена, из неког разлога нестало, тако да га већ на плану из 1834. године — нема. На западној фасади постоје и два кружна отвора. Може да се претпостави да је некада већи отвор био розета, док је, можда, виши и мањи отвор, као и на западној фасади Цркве свете Кларе, био затворен рељефом. На овој фасади изведени венац од опеке, је, као што каже Цвито Фисковић, “лоше грађе,” што указује на низак ниво квалитета извођења зидарских радова которских мајстора у то доба. На северном зиду наоса налазе се поменута врата са барокном каменом профилацијом, која из брода цркве воде ка северу на подест степеништа уз цркву, а са њега директно у клаустар самостана. У висини венца, на јужном и северном зиду цркве, налазе се по два полукружна отвора, веома слична онима на Цркви светог Јосипа, за које је Цвито Фисковић написао да својим полукружним обликом одговарају бароку, али да својим преломљеним луком, истовремено, призивају готичке облике.⁴⁷ На јужном зиду апсиде, налази се прозор правоугаоног отвора, који је тренутно већим делом заклоњен грађевином која се први пут појављује на плану из 1910. године и која се налази јужно од цркве. Може се претпоставити да овај прозор постоји од самог настанка цркве. На источној страни апсиде такође се налази правоугаони отвор прозора, који је сада зазидан. Говорећи о Цркви свете Кларе и њеној добро

ћерамидом). Тигле су домаће израде из Кртола (крај Тивта), а по усменом предању и из Италије.” В.: Винко Ђуровић, “О конструкцијама кућа од XVI до конца XIX века у Которском заливу и њиховим градитељима,” *Споменик, С.А.Н.*, СIII, 1953, стр. 147-164, цитат са стр. 159.

⁴⁶ Извод из млетачког војно-катастарског плана из 1785. године, чији је аутор капетан Франческо Ђиронџи (Franchesco Gironsi), као и део аустријског плана из 1834. године, добијени су у Регионалном заводу за заштиту споменика културе у Котору, док је извод из аустријског катастарског плана из 1910. године, *Stadt Cattaro Cattaroer Kr. Reproduziert nach dem Bestande Jahre 1910 K. k. lithographisches Institut dec Grundsteuerkatasters*, добијен у Историјском архиву Котора.

⁴⁷ О барокним одликама ове цркве Цвито Фисковић каже: “Барок се истиче у равној и високој зидној плохи цркве св. Јосипа, саграђеној средином XVII столећа. Њена три полукружна прозора су значајка тог стила, али је њихов лук преломљен једнако као и свод у унутрашњости, узети су дакле из давно нестале готике, те показују враћање домаћих градитеља старим и искушаним статичким законима.” В.: Фисковић, наведено дело, 1953, стр. 98.

осветљеној унутрашњости, Цвито Фисковић, каже: “Ту понутрицу, којој висина није усклађена ширином, освијетљују велики прозори четвртаста отвора које је барок волио.”⁴⁸ Раван западног зида звоника цркве светог Фрања, повучена је у односу на западну фасаду цркве за око 0,20м, док је свод над којим је звоник изграђен, може се лако приметити, насео на тимпанон изнад северних врата цркве, што потврђује чињеницу да је он касније настао од цркве и да је, можда, саграђен управо оне године која је назначена на натпису који се налази на табли уграђеној у звоник, на његовом западном зиду. Дакле, половином XVIII века. У то време, било је уобичајено зидање сводова каменим плочама, што је и овде случај. “Поред звоника столне и колегијалне цркве, барокни звоници св. Фрање, св. Јосипа и св. Кларе у својој једноставности и распореду одају романичку црту. Звоник Госпе здравља има осмострану куполицу над тамбуром, док су врх осталих ложе великих отвора и ниског крова. Само звоник св. Кларе завршава изразитом барокном куполицом у облику луковице.”⁴⁹ На јужном зиду цркве, према западној фасади, уочава се постојање квадратних отвора у зиду, као и металних утега, па се може закључити да су ту били постављени, највероватније, дрвени носачи који су, можда, носили галерију. Логично је претпоставити постојање ове галерије, јер се са ње могло лако приступити звоннику, на шта указује и отвор на јужном зиду звоника, тачно на висини на којој је могла постојати галерија у наосу цркве. Најзад, на цртежима⁵⁰ пресека и основе цркве, такође, видно је место које је заузимала табла на јужном зиду апсиде, приближно димензије 0,60м x 0,90м, што одговара величини табле са натписом која је сада узидана у зид дворишта бискупског ординаријата у Котору.

Камен којим је црква саграђена, није у свим деловима здања једнаке обраде и квалитета. На основу прецизних налаза о старости и врсти камена, било би могуће са већом вероватношћом реконструисати хронологију грађења. Посматрајући и упоређујући одређене делове зидова рушевина цркве светог Фрања, приметно је да је доња зона зида западног pročеља из приближно истог периода као и источни зид апсиде. То указује на могућност да су ови делови највероватније настали раније од осталих. Исто тако, за градњу ове цркве, посматрањем остатака и ру-

⁴⁸ V.: Fisković, наведено дело, 1953, стр. 98. Ове речи, уз оне претходно наведене реченице о барокним полукружним прозорима са готичким преломљеним луком који се појављују на которским црквама, можда илуструју борбу непознатог градитеља Цркве Фрања Новог између жеље да у унутрашњост овог здања унесе светлост пробијањем отвора, градећи у духу свог доба, и, с друге стране, жеље и можда навике, да у облику полукружних прозора помири старо и ново.

⁴⁹ V.: Fisković, наведено дело, 1953, стр. 98.

⁵⁰ Данас је унутрашњост цркве запуштена, зарасла самониклом вегетацијом и веома тешко доступна. Због тога су драгоцени цртежи цркве који су настали у претходном периоду. Видети напомену 66.

шевина зидова, видно је да су у остацима зидова источног дела цркве видљиви комади опеке у средишњем делу зида. Могуће је да је реч о конструкцији која је била карактеристична за градњу зидова приватних стамбених кућа на источној обали Јадранског приморја, па самим тим и у области Боке Которске, у периоду од XVI до XIX века. “Зидови су зидани на исти начин за све време овог периода. Постоји спољње камено платно зида и унутрашње (према просторијама у згради). Простор између та два платна испуњен је ситним камењем (соврња) и кречним малтером. (...) Спољње платно зидано је увек четвртастим камењем. Обрада му је понегде примитивна, па су и спојнице неправилне и шире. Код боље обраде спољња површина је боље штокована и ивице дотераније, док је код богатијих зграда цела спољња површина ситно штокована и ивице потпуно тачне.”⁵¹ На источном зиду апсиде, могу да се уоче и остаци корена лукова који су ту некад постојали. Што указује на могућност да је улица која се налази источно од цркве, и која је на висини од око 6,00м у односу на под наоса, паралелно са Занатском улицом, некада била пресвођена. Из литературе се зна да је у Котору био обичај, нарочито у време ренесансе, да се због уштеде простора, улице пресводе и да се над тим сводовима, такође, зида. Исто тако, познато је да су после земљотреса 1667. године, црква и самостан светог Фрања грађени усред градског ткива, највероватније на остацима и од материјала кућа које су се ту претходно налазиле. Од елемената донетих из срушене цркве и самостана светог Фрања ван зидина ти су елементи, као што је претходно већ изнето, употребљени првенствено у клаустру самостана светог Фрања. Из свега изнетог, може да се закључи да је, можда, апсида цркве некада била саграђена на остацима стамбених зграда које су се претходно овде налазиле. Остаци зачетка камених лукова су сведоци тих дана. Могуће је да је градитељ цркве начинио отвор на источном зиду апсиде, а да је тај исти, олтарски прозор зазидан половином XIX века. Ова црква је можда, постала војно складиште када је његово затварање било неопходно због измењене функције објекта. Исто тако, читајући даље облике којима ова грађевина говори, пажњу треба обратити на надпрозорник олтарског прозора, који је лучног облика. Изграђен је од једног комада камена, највероватније из романског периода. Могуће је да је тај детаљ пренет из цркве на Шурању. Међутим, цитат из текста Јованке Максимовић-Стојановић који се бави средњовековном скулптуром Боке Которске, може да наведе на нешто другачији закључак. Цитат, који се првенствено односи на капителе романо-готског периода у Котору, гласи:

“Типични готски капител је онај величине 25,5 x 33 x 33 cm са слободно разапетим лишћем по телу капитела. Оваква иста четири

⁵¹ Ђуровић, наведено дело, 1953, стр. 147-164, цитат са стр. 147. О овој теми опширније у: Злоковић, наведено дело, 1953, стр. 131-145.

капитела налазе се у дворишту фрањевачког манастира у Котору, те је, вероватно, пети одатле пренет у лапидариј. Многобројни архитектонски и скулптурални фрагменти у непосредној околини овог манастирског дворишта указују да је ту у близини била нека велика, данас нестала грађевина.”⁵²

Исто тако, уколико пажљиво прочитамо списак постојећих и несталих цркава Котора, који је сачинио врсни познавалац сакралне архитектуре овог града, Иво Стјепчевић, видећемо да се за бар три од њих, уопште не зна место где су могле да се налазе. Али се претпоставља да су биле у јужном делу града, о чему говори следећи цитат:⁵³

“7. Св. Марко. (год. 1431. S. A. V., 272.). У близини горње, долази до угледа доласком Венеције, која узимље патронат. Половицом XVIII нема јој више спомена.

8. Св. Петар, Андрија и Шимун de Crepis. (год. 1326, S. A. I., 47.). Назив Crepis, касније Criape носио је поданак бријега, на којем лежи горњи дио града. Јуспатронат породица Vischia и Меха. Половицом XVII в. не постоји.

(...)

11. Св. Барбара. (год. 1399, S. A. I, 106.). На Шурању уз градске зидине. Год. 1513. већ не постоји.”

Када је реч овде о поменутој цркви светог Марка, израз “у близини горње”, односи се на претпоставку да се ова црква налазила у близини цркве светог Ивана *de portella*, за њу се зна, што је археолошким ископавањима и потврђено, да је била на месту Војне болнице, сада Центра за културу, који се налази у непосредној близини цркве светог Фрања. Све наведено помаже да се закључи да је можда црква светог Фрања настала на остацима неке од ових цркава. Или бар да је у њеној градњи коришћен материјал преостао из неког од ових срушених објеката. Наравно, овакве тврдње треба подвргнути преиспитивању, којем би претходило археолошко ископавање на локацији, као и продубљено истраживање архивске грађе, првенствено нотарских књига у Историјском архиву града Котора.

Тренутно је црква светог Фрања и даље у девастираном стању, без крова, са зидовима од којих је у посебно лошем стању северни зид грађевине. Затим звоник, као и унутрашњост која је запуштена и зарасла у коров. С друге стране, самостан светог Фрања је реконструисан, адаптиран и ревитализован, па тиме још више долази до изражаја лоше стање у коме се налази објекат цркве.

⁵² В.: Јованка Стојановић-Максимовић, “О средњовековној скулптури Боке Которске,” *Споменик, С.А.Н.*, СШ, 1953, стр. 103-113, цитат са стр. 111.

⁵³ В.: Стјепчевић, наведено дело, 1938, стр. 58-59.

Предлози реконструкције и ревитализације Цркве светог Фрања

За успешно одвијање процеса који води ка ревитализацији једне грађевине, потребно је упознавање са одређеном литературом и личним увидом истраживача у постојеће стање грађевине која је предмет рада. Неопходно је познавање ставова савремене теорије из области заштите и ревитализације градитељског наслеђа. Осим тога, веома је важно познавање и препознавање тренутка у животу града, у овом случају Котора, као физичке структуре. Важно је схватити какав је утицај, можда и незнатан, али не и занемарен, за његово функционисање имало поновно успостављање живота у грађевини у којој је читав тај град навикао да размишља као о — рушевини. С тим у вези је и пажљив приступ избору будуће функције ревитализованог здања, који треба да буде у складу са важећом законском регулативом и проглашеном државном политиком у области заштите градитељског наслеђа. При томе и оптималан у односу на материјална средства којима се располаже.

Тренутно важећа законска регулатива у области заштите споменика културе у Републици Црној Гори, као и опредељење државе за врсту и облик развојне политике, веома су значајни фактори за било који подухват у области обнове градитељског наслеђа. Између осталог, и због неопходне подршке структура власти у њиховом остварењу. После анализе чињеница из ових области, може се закључити да у Црној Гори, у овом моменту, постоји опредељење да, приликом заштите и обнове градитељског наслеђа, сваком споменику културе треба приступити пажљиво и промишљено. У складу са савременим светским кретањима, а у циљу општег развоја земље, развоју туризма, ово се сматра једном од најперспективнијих могућности за побољшање економске ситуације овог региона. Културно, у које спада и градитељско наслеђе, значајно је са становишта економског, али и духовног развоја. Са становишта очувања културног идентитета и оних посебности које су препознате као вредност на националном нивоу. Овај приступ одликује се интегралним посматрањем споменика културе са њиховим ширим окружењем, или окружјем,⁵⁴ затим, схватањем да створени и природни предео целине има јединствену вредност за друштвену заједницу у којој се налази. Најзад, али не и најмање важно, овај приступ сматра симболичке и уопште духовне вредности градитељског наслеђа подједнако важним за очување култур-

⁵⁴ Овде се термин “окружје” користи у оном значењу у којем га у свом тексту помиње Милка Чанак-Медић, као део европских тенденција у овој области. “Под појмом културно окружје подразумеваће се, уз градитељско наслеђе, и други облици и изрази традиционалних делатности својствених једној заједници.” В.: Милка Чанак-Медић, “Будућност заштите градитељских целина, предвиђена начелима заступљеним у међународним документима,” *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 20, 1996, стр. 30-33.

ног идентитета једног народа и заједнице, као и материјалне и физичке видове његовог уметничког израза. Из реченог произилазе и препоруке које се доносе међународним актима из ове области,⁵⁵ а које се, у најсажетијем виду, односе на изузетан значај проучавања и познавања споменика културе. Затим, на осмишљавање видова поновног успостављања функција, уколико се ради о грађевинама које се не користе дужи низ година. Наравно, и на осмишљавање укључивања локалне заједнице у процес бриге о споменицима културе као о делу укупне културне баштине, као и едукације стручњака, и не само стручњака, да својим корисним деловањем учествују у том процесу.

Пре израде пројекта ревитализације цркве светог Фрања, свакако би било неопходно извршити детаљна истраживања која се односе на археолошка ископавања на овој локацији, као и петрографско-минералозна испитивања каменог материјала од кога су изграђени поједини делови цркве.⁵⁶ Исто тако, пре приступања изради самог пројекта ревитализације, треба проверити у каквом је стању тренутно ово здање са гледишта статичке стабилности.⁵⁷ После свих ових прикупљених података, треба прећи на даље кораке, као што је опредељење за нову намену

⁵⁵ Текстове усвојених међународних повеља, препорука и декларација, у области заштите и обнове културног наслеђа новијег датума могуће је пронаћи и на следећим интернет страницама: *European Charter of the Architectural Heritage Adopted by the Council of Europe*, 1975, http://www.icomos.org/docs/euroch_e.html; *The Declaration of Amsterdam*, 1975, <http://www.icomos.org/docs/amsterdam.html>; *The Declaration of Dresden*, 1982, <http://www.icomos.org/docs/dresden.html>; *The Declaration of Rome*, 1983, <http://www.icomos.org/docs/rome.html>; *The Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas, Washington Charter*, 1987, http://www.international.icomos.org/charters/tonjns_e.htm; *The Nara Document on Authenticity*, 1994, http://www.international.icomos.org/naradoc_eng.htm; *Declaration of ICOMOS marking the 50th anniversary of the Universal Declaration of Human Rights, Stockholm*, 1998, http://www.international.icomos.org/e_stocdec.htm;

The International Cultural Tourism Charter, Managing Tourism at Places of Heritage Significance, 1999, http://njinj.international.icomos.org/charters/tourism_e.htm.

⁵⁶ Опширније о примењеној методологији обнове градитељског наслеђа у области сакралне архитектуре, в.: Др арх. Милка Чанак-Медић, “Приступ обнови цистерцитског манастира у Костањевници, заштити цркве Араче у Војводини и анастилози археолошких споменика,” *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 2, 1980, стр. 19-20; Милка Чанак-Медић, “О неким питањима методологије истраживања сакралних грађевина,” *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 10, 1986, стр. 136-138.

⁵⁷ Треба водити рачуна о томе да “... Савремено ојачавање историјског објекта може испасти деструктивно уколико се не изводи уз потпуно разумевање понашања постојеће конструкције.” В.: Јука Јокилето, “Конзервација и развој у историјским урбаним просторима,” *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 28, 2004, стр. 9-14.

ревитализованог објекта.⁵⁸ Треба имати у виду чиниоце који се односе на историју, карактер места и грађевине, укупни контекст, као и савремени тренутак у коме се град данас налази, као и опредељење државе за одређену врсту развојне политике и принципе усклађене са савременим европским и светским кретањима. Уз све претходно наведено, намеће се и посебна потреба за очувањем визуелног интегритета објекта, нарочито у средини какво је историјско језгро старог града Котора.⁵⁹ Овај критеријум, осим на нову функцију објекта, утицаће и на примењену технику и обим физичке обнове здања.⁶⁰ Оно на шта треба обратити посебну пажњу је погодност објекта, историјског споменика, да у њему буде смештена одређена функција. Одговорност архитекте је да “успостави дијалог између древних просторних оквира и нових додатака,” тачније да открије оно што је *вокација* објекта.⁶¹

⁵⁸ “Идентификација функција требало би да буде заснована на анализи урбаног ткива са његовим трансформацијама, а еволуција типологије објекта у односу на његове намене током времена. (...) У зависности од карактера објекта или подручја, постојеће или нове потребе требало би видети у границама капацитета историјског објекта или места да би се спречило губљење културног значаја. Чак и коришћење историјског објекта као музеја представља нову намену, и често захтева радикалне измене.” В.: Јокилето, наведено дело, 2004, стр. 9-14.

⁵⁹ О овом појму Јокилето каже: “Визуелни интегритет места означава оно што је визуелно релевантно у његовом историјски измењеном стању у односу на контекст. Релевантне студије требало би да разматрају не само архитектонски карактер већ и утицај историјског времена. Грађевински материјали попут камена, цигле и дрвета патинирају током година услед старења и под утицајем атмосферије. Увођење других видова третмана захтева разумевање, како се не би изгубио историјски установљен интегритет места.” Он уско повезује визуелни и историјски интегритет места. В.: Јокилето, наведено дело, 2004, стр. 9-14.

⁶⁰ Само аналогичом са осталим сакралним објектима Котора који потичу из истог периода као и Црква светог Фрања, може донекле да се претпостави како су изгледали елементи грађевине, као што су кров, кровна конструкција, галерија, затим, прозори, улазна врата цркве, розета. Без потпуно сигурних података, не треба вршити обнову тих елемената, већ треба новоизграђене делове видно обележити као такве и одвојити их од аутентичног дела здања. Као што каже Јука Јокилето: “Аутентичност значи да историјски објекат треба да буде истинско сведочанство културе и традиције коју представља. ... Аутентичност се изражава у опипљивим и неопипљивим аспектима објекта, укључујући измене и додатке.” В.: Јокилето, наведено дело, 2004, стр. 9-14.

⁶¹ “Вокација. Погодност историјског споменика истражује се и одређује ригорозном анализом његових функционалних потенцијала, постојећег стања, као и разних типова психолошких реакција која изазива, у свом окружењу, сензибилност друштва. (...) Данас вокација споменика премаша уске границе физичких потенцијала, стављајући у први план културну поруку. (...) У остваривању тог двојног циља културне и утилитарне реанимације никада се не смеју потирати, већ се морају истичати изворне особености споменика. “Цитирани одломак односи се на Саопштења са Симпозијума ИКОМОСА, 1972, у Будимпешти, под називом: *Уклапање савремене*

Водећи рачуна о свему наведеном, о намјени објекта, место на коме се налази, као и о великим потенцијалима подручја за развој културног туризма. Треба да служи области образовања или културе. С тим у вези, могуће је да објекат цркве светог Фрања постане простор намењен некој од функција културе, као што су:

1. изложбени простор;
2. сала за пројекције уметничких филмова или мала концертна дворана;
3. простор за конференције, панел дискусије, едукацију.

Наравно, треба планирати извођење свих потребних корака за остварење нове намене у фазама, током којих би, можда, овај простор могао и да мења своју функцију, оним темпом којим се обезбеђују средства за извођење реконструкције. Исто тако, могуће је да би продубљена анализа, после свих добијених информација, показала да је простор способан да прими у себе и више различитих намена, које се преклапају и нису међусобно непомирљиво супротстављене. Треба промишљено приступити и самом извођењу радова, али пре тога, треба начинити план њихове поступности. Он подразумева само једино организацију грађења, јер се, по савременим постулатима заштите и обнове градитељског наслеђа, захтева много више. Било би идеално да сваки споменик културе, као индивидуални, специфични случај, има израђен план управљања. Он би био у мањој размери оно што Јука Јокилето помиње као “менаџмент план” у једном ширем контексту.⁶² Идеално стање након реконструкције и ревитализације неког објекта, било би да се то завршено дело архитеката конзерватора, изведено уз много знања и креативног потенцијала, савршено уклопи у план управљања целокупним историјским простором у коме се налази. Уз поштовање свих фаза изградње цркве и пажљиво изведену рестаурацију и реконструкцију грађевине, у њен ентеријер може бити уведена, на елегантан и складан начин, и архитектура која по својим одликама сасвим припада садашњости, изведена модерном технологијом, уз коришћење савремених грађевинских материјала. Из свега овде изнетог следи да би црква светог Фрања у Котору могла да постане изузетан галеријски и конференцијски простор.

Током рада на истраживању историјата цркве и самостана светог Фрања у граду, као и увидом у литературу која се бави историјом архи-

архитектуре у историјске ансамбле. У питању је италијанско искуство, под насловом: “Модерно уређење старог споменика: италијанске реализације, Ф. Миниси.” В.: Светислав Вученовић, Урбана и архитектонска конзервација, Том 1, Свет—Европа (Београд: Друштво конзерватора Србије), 2004. стр. 179-180.

⁶² В.: Јокилето, наведено дело, 2004, стр. 9-14.

тектуре и уметности у Котору,⁶³ установљено је да грађевина⁶⁴ заслужује пажњу архитеката конзерватора, историчара архитектуре и стручних служби⁶⁵. Стручњаци Регионалног завода за заштиту споменика културе у Котору сачинили су детаљан план од оснивања 1980. године.⁶⁶

⁶³ V.: Stjepčević, наведено дело, 1926; Stjepčević, наведено дело, 1938; Стојановић-Максимовић, наведено дело, 1953, стр. 103-113; Fisković, наведено дело, 1953, стр. 71-101; Винко Ђуровић, “О зидинама града Котора,” *Споменик, С.А.Н., CV*, 1956, стр. 119-145; Јованка Стојановић-Максимовић, “Неколико прилога историји уметности у Боки Которској,” *Споменик, С.А.Н., CV*, 1956, стр. 49-52; Мартиновић, наведено дело, 1995.

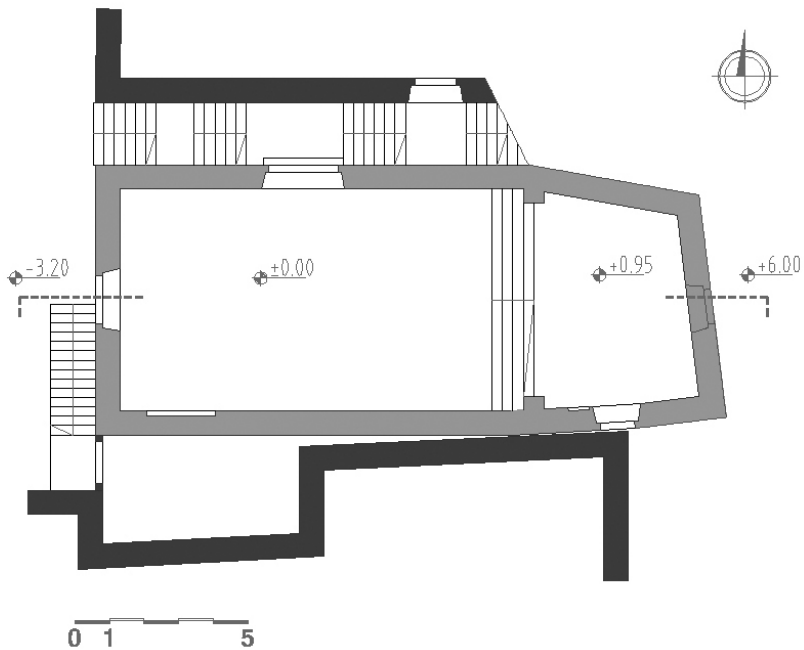
⁶⁴ У манастирском комплексу су почетком последње деценије извршене адаптација и рестаурација и зграда је уз примену пажљивог и рафинираног приступа, свакако захваљујући и которској служби заштите, тада ревитализована у угоститељски објекат високог ранга, који је истовремено био и музички клуб. Нажалост, Црква светог Фрања је, и даље, само рушевина.

⁶⁵ Израђени су регистри споменика културе 1984. и 1996. године. Тренутно је у изради нови регистар споменика културе, који у сарадњи израђују Републички завод за заштиту споменика културе из Цетиња и Регионални завод за заштиту споменика културе из Котора. По информацијама добијеним од архитекте конзерватора Зорице Чубровић из Регионалног завода за заштиту споменика културе из Котора, и у регистру споменика културе који је у изради, Црква и самостан светог Фрања биће уписани као споменици културе I категорије.

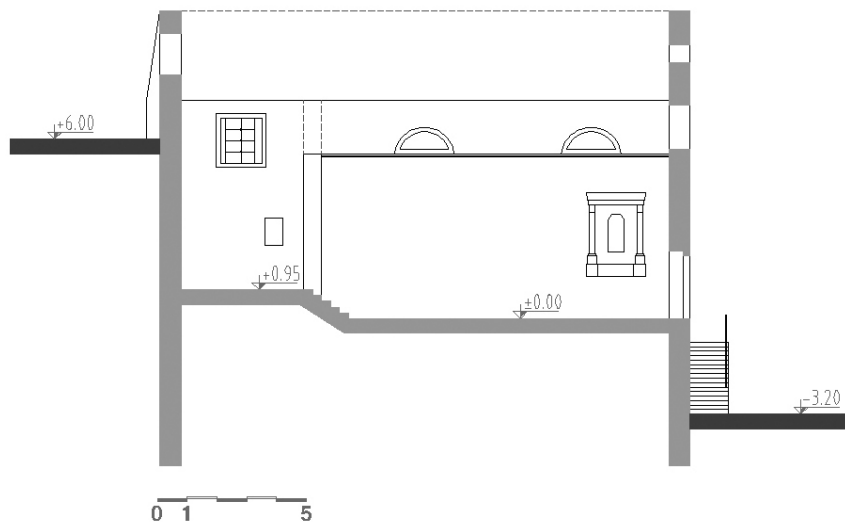
⁶⁶ Захваљујући Регионалном заводу за заштиту споменика културе, нарочито архитекти конзерватору Зорици Чубровић, као и Историјском архиву у Котору, било је могуће доћи до урбанистичких планова из XVIII, XIX и XX века, и на тај начин реконструисати положај комплекса у оквиру урбанистичке матрице града, као и потврдити налазе остварене посматрањем и упознавањем са литературом посвећеној которској архитектури овог периода. На основу увида у остале примере градителства из периода, који су имали ту срећу да наше доба сачекају мање оштећени, стварањем паралела са Црквом светог Фрања, такође је било могуће успоставити релевантне закључке о овој грађевини. Доступни су били и цртежи Самостана и цркве светог Фрања који су резултат снимања извршеног од стране групе студената проф. др Петера Фистера, током фебруара месеца 1980. године, као и цртежи основе, пресека, изгледа Цркве светог Фрања који су резултат снимања које су извршиле крајем октобра 2001. године, архитекта конзерватор Зорица Чубровић из Регионалног завода за заштиту споменика културе из Котора и архитекта конзерватор Катарина Лисавац из Завода за заштиту споменика културе града Београда. Свим институцијама и личностима које су ми помогле у прикупљању података за писање овог рада, овом приликом се дубоко захваљујем.

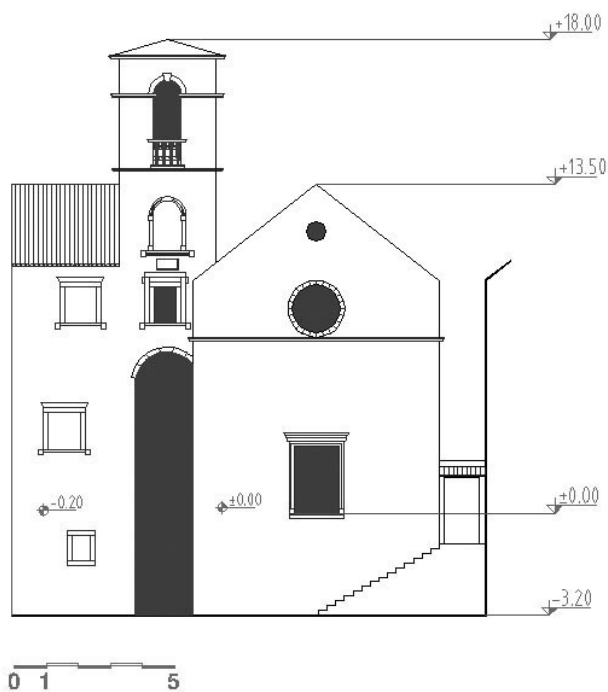
Сл. 1 Котор, јужни део града, сателитско снимак

Сл. 2 Основа Цркве светог Франја, АСАД цртеж Д. Ђоровић

Сл. 3 Подужни пресек кроз Цркву светог Фрања, АСАД цртеж Д. Ђоровић 2007.

Сл. 4 Западна фасада Цркве светог Фрања, АСАД цртеж Д. Ђоровић 2007.

Сл. 5 Западна фасада
Цркве светог Франја,
поглед са северозапада.
Снимак: Д. Ђоровић 2007.

Сл. 6 Спој северног зида
цркве (тимпанаона изнад врата
у северном зиду) и свода над
којим је саграђен звоник.
Снимак: Д. Ђоровић 2007.

Сл.7 Зазидани прозор апсиде,
поглед са североистока
Снимак: Д. Ђоровић 2007.

Сл. 8 Поглед
са истока
на Цркву
и звоник
светог Фрања.
Снимак: Д.
Ђоровић 2007.

Сл. 9 Табла са натписом из Цркве светог Фрања налази се у дворишту Бискупског ординаријата у Котору.
Снимак: З. Чубровић 2006.

Сл. 10 Клаустар Самостана светог Фрања.
Снимак: З. Чубровић 2006.

Сл. 11 Црква свете Кларе у Котору (XVII-XVIII век) главно прочеље. Снимак Д. Ђоровић, 2007.

Dragana Ćorović

ST FRANJO'S (ST. FRANCIS') CHURCH, KOTOR

Summary

The Church and Monastery of St Franjo in Kotor were built in the 17th century. The construction began in 1668. The monks who had lived in the Franciscan monastery situated outside the town walls, near the Southern Gate, at Šuranj, moved into the Monastery. The building of the Franciscan monastery outside the walls was destroyed in 1657, during the Cretan War (1645-1669) waged by Venetian Republic against the Ottoman Empire. In order to prevent the Turks from conquering the town of Kotor authorities had the monastery destroyed as the Turkish assaulters were fortified in it. The site of the old monastery had been unknown till 1954 when the remains were by chance discovered and then the research work with Pavle Mijović at the head followed.

St Franjo's Church within the town walls was built in the years after the massive earthquake in 1667, in the time when violent elemental disasters, wars and epidemics of lethal diseases struck the town. Therefore Baroque is not reflected in the church giving it luxurious look, but in the site on which it takes in space. The Church is situated on a high rocky base and dominates the small square at the end of Zanatska Street. The belfry of the Church erected on the arch above the staircase that is cut between the church and the monastery complex, rising steeply towards the hill Krepis, also emphasises Baroque space effect, characteristic for the architecture on the Adriatic Coast of the time. The cloister and the surrounding monastery premises, situated to the north of St. Franjo's Church, changed its function several times upon the arrival of the French and then Austrians to the Boka Kotorska Bay and Kotor in the early 19th century, as many other sacral objects in Kotor, and would be turned into a warehouse or used for the accommodation of French and Austrian soldiers. From the mid-nineteenth century the Church has not been used for its original purpose and has been decaying for longer than a century and a half, crumbling slowly and falling apart.

When determining what new purpose to give to an object that is to be revitalized, including the case of St Franjo's Church, one should take in consideration the facts related to history, character of the site and the building itself, entire context and the present moment in which the environment of the revitalized object exists. In the environment such as the historic nucleus of the Old Town of Kotor a special need to preserve the visual integrity of the object is required. It is extremely important to determine the degree of appropriateness of a historic monument for a certain function. Taking into account all the aforesaid, the new purpose of St Franjo's Church - considering the original purpose for which this object was built, the site where it is situated, and the great potential of the whole area for the development of cultural tourism - it should be within the field of education and culture. It is likely that the building of St. Franjo's Church will be a space meant for some cultural function, such as:

1. Exhibition area
2. Repertory cinema or a small concert hall
3. Hall for conferences, debates, educational activities

Ideally, after the reconstruction and revitalization, performed with great knowledge and creative potential, the object of architectural heritage should be incorporate into the management plan of the entire historic area in which it is situated.